

Czynność prawna nieważna w kontekście art. 189 KPC

Andrzej Pluta, 26 sierpień 2010

Zagadnienia, którym poświęcone będą poniższe analizy, dotyczyć będą różnych aspektów nieważności czynności prawnych w kontekście art. 189 Kodeksu postępowania cywilnego (dalej: k.p.c.) Zaczynając od próby przedstawienia kilku spojrzeń na definiowanie czynności prawnej, zaprezentowana będzie jej ogólna charakterystyka. Pozwoli to na uświadomienie sobie istoty nieważności czynności prawnej. Pominięty zostanie temat rozległej oraz budzącej w doktrynie wiele wątpliwości problem typologii nieważności czynności prawnych, z tego powodu, iż art. 189 k.p.c. formułuje roszczenie, które z jednej strony nie wprowadza, co do możliwości występowania na jego podstawie z powództwem, żadnych „limitów”, a z drugiej strony, niewątpliwie największe znaczenie ma przy tzw. nieważności bezwzględnej. Wynika to z ogólnego charakteru tego przepisu, który jedynie w zakresie przesłanki istnienia interesu prawnego dość wyraźnie ogranicza swoje zastosowanie. I wreszcie, zaprezentowana zostanie konstrukcja prawna instytucji roszczenia o ustalenie. Pomimo dość teoretycznego spojrzenia na wiele kwestii, należy podkreślić, iż nieważność czynności prawnej ma w praktyce ogromne znaczenie, którego nie można przeceniać. Dopełnieniem tego jest niewątpliwie swoista norma prawna zawarta w lakonicznym przepisie art. 189 k.p.c.

Czynność prawna

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że istotą prawa cywilnego jest problematyka czynności prawnych, będąca fundamentem dla budowy wielu instytucji cywilno-prawnych. W konsekwencji niebagatelne znaczenie ma kwestia ważności i nieważności czynności prawnych. Punktem wyjścia jest więc definicja czynności prawnych, czynności o charakterze konwencjonalnym, co do czego nie ma w zasadzie sporów w doktrynie. Rozbieżności pojawiają się, gdy podejmuje się próbę wskazania innych, coraz to bardziej konkretnych szczegółów.

I tak, S. Grzybowski, formułując definicję ogólną (*S. Grzybowski, System prawa cywilnego. Część ogólna, t. I, wyd. 2, Wrocław 1985, s. 479*), określił czynność prawną jako „działanie osoby przedsięwzięte w celu wywołania pewnych skutków prawnych, które bez takiego zamiaru nie mogłyby w ogóle powstać”. Konsekwencją takiego rozumienia czynności prawnej jest to, że strona mogła, podnosząc fakt niezgodności treści czynności prawnej z jej wolą rzeczywistą, spowodować unicestwienie czynności prawnej. W tej rozbieżności należy widzieć bowiem nieważność czynności prawnej. Ponieważ teoria woli (teoria subiektywna) godziła w stabilność obrotu prawnego, wskazując nieuchwytnie podstawy niezwykle doniosłej prawnej kwalifikacji (*M. Gutowski, Nieważność czynności prawnej, Warszawa 2006, s. 14*), u schyłku XIX w. pojawiła się przeciwna takim założeniom – teoria oświadczenia. Według tej teorii niezgodność pomiędzy wolą wewnętrzną (zamiarem) a wolą ujawnioną w oświadczeniu, nie powoduje w zasadzie nieważności czynności prawnej, ponieważ prawną doniosłość cechuje wyłączenie

REKLAMA

Potrzebujesz strony internetowej?

olgroup

www.olgroup.pl

www.olgroup.pl

oświadczenie woli. Aprobatą tej teorii (teorii obiektywnej) jest zmierzanie do stabilizacji obrotu prawnego oraz ochrona drugiej strony czynności prawnej. Podsumowując można skrótowo stwierdzić, iż w teorii woli – decydujące znaczenie ma sam akt woli, natomiast w teorii oświadczenia rozstrzyga przejaw woli.

W teorii prawa cywilnego pojawiła się również zmodyfikowana postać teorii oświadczenia, a mianowicie tzw. teoria zaufania, zgodnie z którą ochrona zaufania osób trzecich wymaga wiązania konsekwencji prawnych z oświadczeniem woli, gdyż tylko one są im znane i przedstawiają dla nich prawną doniosłość (*M. Gutowski, op. cit.*). Oświadczenie woli wywołuje w świadomości drugiej strony czynności prawnej pewien stan zaufania, ale jednocześnie jego wykładnia powinna polegać na „odkryciu” rzeczywistej woli składającego oświadczenie, ale takiej woli, która została wyrażona w owym oświadczeniu. Inaczej mówiąc – analiza wykładni oświadczenia woli powinna odbywać się na podstawie woli wyrażonej w oświadczeniu, przy ujęciu pewnego, określonego kontekstu okoliczności jego złożenia oraz możliwości intelektualnych wszystkich uczestników (stron) czynności prawnej.

Wracając od definicji czynności prawnych, należy po definicji S. Grzybowskiego przytoczyć definicję A. Szpunara, według którego czynność prawna to „działania ludzkie wywołujące skutki prawne, które prawo przedmiotowe uważa za zamierzone przez strony składające oświadczenie woli” (*A. Szpunar, Uwagi o pojęciu czynności prawnej, PiP 1974, Nr 12, s. 13-14*). Warto podkreślić, że autor ten dostrzega fakt, że czynność prawna może zawierać, poza oświadczeniem woli, jeszcze inne, dodatkowe, już nie niezbędne, elementy.

A. Wolter uważa, że czynność prawna to „stan faktyczny, w którego skład wchodzi co najmniej jedno oświadczenie woli, stanowiące uzewnętrznioną decyzję podmiotu prawa cywilnego wywołania określonych skutków cywilnoprawnych, z którym to stanem faktycznym ustawa wiąże skutki prawne nie tylko wyrażone w tym oświadczeniu woli, lecz także skutki prawne oświadczeniem woli nieobjęte, a wynikające z ustawy, zasada współzycia społecznego lub ustalonych zwyczajów” (*A. Wolter, J. Ingatowicz, K. Stefaniuk, Prawo cywilne. Zarys części ogólnej, Warszawa 1999, s. 253*). Na tle tej definicji ciekawie przedstawia się stanowisko J. Gwiadomorskiego, który uważa, że „czynność prawna to stan faktyczny, zawierający co najmniej jedno oświadczenie woli, który przez prawo przedmiotowe uważany jest za przyczynę powstania i za środek prowadzący do powstania takich skutków, jakie przez prawo przedmiotowe uważane są za zamierzone przez osobę podejmującą czynność prawną” (*J. Gwiadomorski, Próba korektury pojęcia czynności prawnej, [w:] Prace z zakresu prawa cywilnego i prawa na dobrach niematerialnych, ZNUJ 1974, Nr 346, s. 66*).

Do teorii obiektywnej – według której dla rozstrzygnięcia, czy określone zachowanie ludzkie ma charakter czynności prawnej, potrzebne jest odwołanie się do reguł znaczeniowych formułujących się w kulturze danego społeczeństwa (*M. Gutowski, op. cit., s. 17*) - nawiązuje definicja przedstawiona przez Z. Radwańskiego. Jego zdaniem, czynność prawna to „regulacja stosunków cywilnoprawnych dokonywana przez podmioty cywilnoprawne w sposób i przy spełnieniu przesłanek prawem przewidzianych” (*Z. Radwański, [w:] System prawa prywatnego, t. II, s. 33*). W innym miejscu Z. Radwański podaje iż, „czynność prawna jest to skonstruowana przez system prawny czynność konwencjonalna podmiotu prawa cywilnego, której treść określa – co najmniej w podstawowym zakresie – konsekwencje tego zdarzenia prawnego (art. 56 Kodeksu cywilnego, dalej: k.c.)” (*Z. Radwański, Prawo cywilne – część ogólna, wyd. 4, Warszawa 1999, s. 44*).

Biorąc pod uwagę przedstawione powyżej definicje czynności prawnych, można sformułować definicję ogólną, według której czynność prawna to świadome i zgodne z przepisami prawa konwencjonalne zachowanie podmiotu prawa cywilnego, zmierzające do wywołania, mocą odpowiedniego oświadczenia woli – składającego się głównie, ale nie wyłącznie, na treść czynności prawnej – skutków prawnych, określonych nie tylko granicami tego oświadczenia woli, ale również wynikających z ustawy, zasad współzycia społecznego i ustalonych zwyczajów.

Czynność prawna wadliwa i nieważna

Sformułowanie definicji czynności prawnej, poprzez porównanie kilku typowych oraz określenie ogólnej – uniwersalnej – miało na celu umożliwienie przedstawienia definicji czynności prawnej wadliwej. Ponownie należy

podkreślić, że zagadnienie wadliwości czynności prawnych przedstawia niezwykle doniosłość praktyczną i nawet drobne przesunięcia terminologiczne czy definicyjne, mogą na tle konkretnych problemów być doniosły w skutkach (*M. Gutowski, op. cit., s. 44*).

Przez „czynność prawną wadliwą” należy rozumieć taką czynność, która nie wywołuje wszystkich lub niektórych skutków odpowiadających treści oświadczenia woli (*J. Preussner-Zamorska, Nieważność czynności prawnej w prawie cywilnym, Warszawa 1983, s. 18*). Inaczej mówiąc jest to sytuacja, gdy, wbrew treści woli oświadczenia woli, określone tym oświadczeniem skutki mogą: a) w ogóle nie powstać, w całości lub w części, albo b) zostać zastąpione skutkami przewidzianymi w przepisach prawa, albo c) ustać z mocy oznaczonego prawem zachowania się strony, albo wreszcie d) ulec zawieszeniu aż do zajścia określonego prawem zdarzenia, którego brak przeszkodzi ich powstaniu (*ibid.*).

Wśród wadliwych czynności prawnych wyróżnia się kilka ich typów – m.in. czynności prawne bezwzględnie nieważne, względnie nieważne (wzruszalne), czynności dotknięte bezskutecznością zawieszoną (tzw. czynności prawne kulejące), czynności dotknięte bezskutecznością względną. Nie ulega wątpliwości, że w przedmiocie typologii i systematyki czynności wadliwych istnieje w doktrynie ogromna rozbieżność i niespójność.

Przyjmuje się, że czynności wadliwe stanowią swoistego rodzaju szeroką kategorię pojęciową. Zawiera ona w sobie wszystkie postacie „ułomności” czynności prawnych. Klasa czynności bezwzględnie nieważnych znajduje się w tej kategorii pojęciowej i stanowi jej szczególny, najdalej idący w skutkach przypadek. Obok tego, wyróżnia się samodzielną klasę czynności bezskutecznych – przy czym należy tutaj wyróżnić, idąc za wymienionym powyżej podziałem, bezskuteczność względną i bezwzględną. Sygnalizuję, że ponadto w doktrynie prawa cywilnego wyróżnia się kategorię tzw. czynności prawnych nieistniejących. Terminem tym określa się te czynności, które „w mniejszym jeszcze stopniu niż bezwzględnie nieważne czynności prawne, spełniają wymagania ustawowe dla danego rodzaju czynności prawnych” (więcej: *J. Preussner-Zamorska, op. cit., 104-129*).

W polskim prawie cywilnym istnieje zamknięty katalog przyczyn nieważności czynności prawnej, a wszystkie przypadki nieważności wymienione są w regulacjach normatywnych. Są to: brak podmiotowości prawnej, brak należytej reprezentacji podmiotu, brak zdolności do czynności prawnych, pozorność, stan wyłączający świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli, sprzeczność z prawem, obejście prawa, sprzeczność z zasadami współżycia społecznego oraz z właściwością (naturą) stosunku, niedochowanie formy *ad solemnitatem*, a także – w przypadku czynności rozporządzających – istnienie ważnego zobowiązania do rozporządzenia (*M. Gutowski, op. cit., s. 44*).

Aby zweryfikować ważność czynności prawnej należy odpowiedzieć na kilka podstawowych pytań (*M. Gutowski, op. cit., s. 488-489*), m.in.: a) czy stroną czynności jest podmiot, który posiada podmiotowość prawną, b) czy osobiście dokonana czynność, została dokonana przez osobę, która posiada zdolność do czynności prawnych, w zakresie wymaganym do dokonania czynności danego rodzaju, c) czy czynność nie jest czynnością pozorną, d) czy osoba dokonująca czynności nie działa w stanie

R E K L A M A

>> Publikacje

>> Opinie

>> Porady

www.iPrawo.net.pl

<http://www.iprawo.net.pl>

wyłączającym świadome lub swobodne podjęcie decyzji i wyrażenie woli, e) czy czynności jest zgodna z wymaganiami odnośnie formy czynności *ad solemnitatem*, f) czy czynność nie jest sprzeczna z normami ustawowymi g) czy czynność nie ma na celu obejścia prawa h) czy czynność nie jest sprzeczna z zasadami współżycia społecznego, i) czy czynność nie jest sprzeczna z właściwością (naturą) stosunku, j) czy – w odniesieniu do czynności rozporządzającej – istnieje ważna czynność zobowiązująca do rozporządzenia, k) czy czynność, o ile została skonstruowana jako kauzalna, posiada ważny stosunek podstawowy. Ponadto należy mieć na względzie uwadze brak dokonania konwersji albo konwalidacji czynności.

Przez konwalidację („uzdrowienie”) bezwzględnie nieważnej czynności prawnej rozumie się uznanie jej z mocą wsteczną za czynność ważną w następstwie jakichś faktów późniejszych (np. upływ czasu, wykonanie nieważnej umowy, wpis do rejestru), natomiast konwersja to „przemiana” nieważnej czynności prawnej na inną, ważną czynność prawną, odpowiadającą chociażby częściowo hipotetycznej woli stron (Z. Radwański, Prawo cywilne - część ogólna, Warszawa 2005, s. 339-340).

Roszczenie o ustalenie nieważności czynności prawnej – art. 189 k.p.c.

Podstawową i główną konsekwencją nieważności czynności prawnej może być uprawnienie do wystąpienia przez stronę z roszczeniem materialno-prawnym o zwrot spełnionych świadczeń oraz/lub z roszczeniem odszkodowawczym opartym na *culpa in contrahendo*. (Za winę w kontraktowaniu należy przyjąć wadliwość postępowania podmiotu w procesie zawierania umowy względem kontrahenta, skutkującą odpowiedzialnością w granicach ujemnego interesu umownego. Podstawowym przepisem regulującym tę instytucję jest art. 72 §2 k.c. W doktrynie prawa cywilnego przyjmuje się, że odpowiedzialność z art. 72 §2 k.c. oparta jest na samodzielnej przesłance naruszenia dobrych obyczajów.) Oba roszczenia mogą być dochodzone w procesie, w ramach powództw o świadczenie. Poza tym instrumentami istnieje w prawie procesowym roszczenie o ustalenie nieważności czynności prawnej, zawarte w art. 189 k.p.c., zgodnie z którym: „powód może żądać ustalenia przez sąd istnienia lub nieistnienia stosunku prawnego lub prawa, gdy ma w tym interes prawny”.

Roszczenie procesowe o stwierdzenie nieważności czynności prawnej nie jest emanacją roszczenia materialno prawnego wynikającego z określonego prawa podmiotowego uprawnionego. Konstrukcja tego roszczenia nie została przewidziana dla zapewnienia ochrony praw strony stosunku prawnego, lecz w celu obrony pewności obrotu prawnego (M. Gutowski, *op. cit.*, s. 473). Powództwo to zmierza bowiem do uzyskania orzeczenia stwierdzającego (deklaratoryjnego). Treść wyroku sądu wydanego w procesie o ustalenie nieważności czynności, pozostaje bez wpływu na istnienie i zakres nieważności bezwzględnej, lecz jedynie urzędowo stwierdza istniejący stan rzeczy – uchylając podstawę ewentualnych sporów (M. Gutowski, *op. cit.*, s. 473).

Zakres art. 189 k.p.c. nie jest ograniczony wyłącznie do żądania ustalenia nieistnienia stosunku prawnego, który miał być powołany do życia nieważną czynnością prawną, lecz zasadniczo można żądać ustalenia nieważności samej umowy, pomimo, że literalnie to z powyższego przepisu nie wynika (H. Dolecki, Postępowanie cywilne. Zarys wykładu, wyd. 3, Warszawa 2007 r., s. 113).

Nie jest dopuszczalne żądanie ustalenia stanu faktycznego, np. ustalenia daty urodzenia, faktu, czy strona przystąpiła do wykonania umowy. Jest jednak dopuszczalne ustalenie faktu mającego charakter prawotwórczy, czyli wywołującego określone skutki w przyszłości (np. fakt zawarcia umowy, nabycia własności rzecz, dopuszczalne jest też powództwo o ustalenie nieważności testamentu) (uchwała składu 7 sędziów Sądu Najwyższego z 30 grudnia 1968 r., III CZP 103/68, OSNCP 1969, nr 5, poz. 85).

Legitymacja czynna, określająca krąg uprawnionych do wytoczenia powództwa, została wskazana dość szeroko, ponieważ każdy, kto ma interes prawny może wystąpić z roszczeniem na podstawie art. 189 k.p.c. Przeszkodą dla zbyt szerokiego kręgu osób mogących wystąpić z przedmiotowym roszczeniem jest przewidziane w ustawie procesowej pojęcie interesu prawnego. Interes prawny powoda jest bowiem przesłanką materialno-prawną

powództwa o ustalenie – tym samym w razie braku interesu prawnego powodu, powództwo zostanie przez sąd oddalone.

Prawo do wytoczenia powództwa, na podstawie legitymacji materialnej przysługuje niewątpliwie stronom nieważnej umowy oraz ponadto osobom, które w wyniku takiej umowy mogłyby – gdyby była ona ważna – nabyć prawa lub obowiązki (np. osoba trzecia w sytuacji określonej w art. 393 § 1 k.c.) albo takim, na których sytuację prawną wpływa ważność lub nieważność czynności.

Natomiast legitymowane biernie są tylko i wyłącznie strony nieważne czynności prawnej, a ewentualnie inne osoby, które na podstawie takiej umowy mogłyby – gdyby była ona ważna – nabyć prawa lub obowiązki (art. 72 § 1 pkt. 1 k.p.c.) (*M. Gutowski, op. cit., s. 476*). W jednym z orzeczeń Sąd Najwyższy wskazał, że nie można skutecznie wytoczyć przeciwko notariuszowi powództwa o stwierdzenie nieważności aktu notarialnego (wyrok SN z 30 maja 2000 r., IV CKN 36/00, OSNC 2000, Nr 12, poz. 223). Nie ulega wątpliwości, że niezbędne jest rozumienie biernej legitymacji, w przypadku roszczenia o stwierdzenie nieważności umowy, tak wąsko i precyzyjnie, by objęła ona te, i tylko te podmioty, które tej czynności dokonały lub te, którym przysługiwałoby określone uprawnienie kreowane tą czynnością prawną, gdyby nie była ona nieważna.

Szalenie ważna, w kontekście omawianego tu rodzaju powództw, jest ocena materialnej podstawy powództwa, jaką jest istnienie interesu prawnego – który w świetle art. 189 k.p.c. stanowi wystarczającą przesłankę skuteczności tego typu powództw.

Pod pojęciem interesu prawnego należy rozumieć potrzebę uzyskania wyroku ustalającego, wynikającą z sytuacji prawnej w jakiej dana osoba się znajduje, a uzasadnia tę potrzebę istnienie obiektywnej niepewności stanu prawnego lub prawa, grożącej naruszeniem danego stosunku prawnego lub poddającej w wątpliwość jego istnienie (*M. Manowska, Dopuszczalność powództwa, Pr. Sp. 1997, Nr 2, s. 32*). Tym samym powództwo o ustalenie istnienia prawa lub stosunku prawnego powinno być skierowane przeciwko podmiotowi, który istnienie tego prawa, stosunku prawnego, względnie faktu o charakterze prawotwórczym, kwestionuje czy też narusza. Możliwa jest również sytuacja gdy podmiot ten z danego prawa lub stosunku prawnego rości sobie również własne uprawnienia. Istotne znaczenie dla roszczenia o ustalenie przedstawia bogate orzecznictwo, które uznaje m.in. że w zasadzie nie istnieje interes prawny w wytoczeniu powództwa o ustalenie wówczas, gdy strona posiada możliwość wystąpienia z roszczeniem o świadczenie (zob. wyrok SN z 22 listopada 2002 r., IV CKN 1519/00, niepubl.).

Przyjmuje się w doktrynie również, że w przypadku roszczenia o ustalenie chodzi o obiektywne, a nie subiektywne pojmowanie interesu prawnego. Oznacza to, że nie jest więc istotne, czy strona uważa, że roszczenie o ustalenie jest dla niej wygodniejsze lub korzystniejsze, lecz czy jej prawnie chronione interesy uzasadniają roszczenie o stwierdzenie nieważności (*M. Gutowski, op. cit., s. 477*). Warto mieć na uwadze, że wyrok ustalający nieważność, podobnie zresztą jak wyrok oddalający powództwo z powodu braku interesu prawnego, pozostają bez jakiegokolwiek wpływu na istnienie i zakres ewentualnej nieważności czynności prawnej. Dla przypomnienia kwestii poruszonych na wstępie należy stwierdzić, że nieważność czynności prawnej jest sankcją prawa cywilnego materialnego, wywołującą skutek z mocy samego prawa i bez konieczności odwołania się do udziału czynnika judykacyjnego (*ibid., s. 478*). Należy podkreślić, że powód może mieć interes prawny zarówno w ustaleniu, że prawo lub stosunek prawny istnieje (ustalenie pozytywne), jak i w ustaleniu, że prawo lub stosunek prawny nie istnieje (ustalenie negatywne).

W przypadku pojawienia się problemu nieważności czynności prawnej w postępowaniu sądowym, jako wątku ubocznego, sąd stan ten uwzględnia z urzędu – bez konieczności zgłaszania przez stronę zainteresowaną odpowiednich wniosków. Raz jeszcze warto nadmienić, iż nieważna (bezwzględnie) czynność prawna (nie wywołująca skutków prawnych) jest nieważna od samego początku i to z mocy prawa (*ex lege*). Nieważność ta ma charakter definitywny – każdy i zawsze może się na nią powołać, a żądanie takie nie może być uznane za nadużycie prawa podmiotowego na podstawie art. 5 k.c. (*Z. Radwański, Prawo cywilne, 2005, s. 339*).

Jako cechę immanentną roszczenia o ustalenie nieważności czynności prawnej, wykazuje się tradycyjnie w doktrynie, iż nie podlega ono przedawnieniu (*B. Lewaszkiewicz-Petrykowska*, [w:] System prawa cywilnego, t. I, s. 479). Choć warto podkreślić, że w niektórych przypadkach nieważności czynności prawnej, możliwość wystąpienia z roszczeniem o ustalenie jest ograniczona w czasie (zob. art. 945 § 2 k.c., art. 252 § 1 i 3 oraz art. 425 § 1-3 k.s.h.). Ponadto, jak podaje się w doktrynie, w ramach działań prawodawczych, należy raczej spodziewać się zwiększenia znaczenia ograniczeń czasowych występowania z roszczeniami o stwierdzenie nieważności (*M. Gutowski, op. cit.*, s. 484).

Podsumowanie

Zaprezentowane powyżej rozważania, pozwoliły na zobrazowanie instytucji nieważności czynności prawnej w kontekście art. 189 k.p.c. Przedstawienie podstawowych cech i skutków nieważności czynności prawnej oraz swoistego roszczenia opartego na art. 189 k.p.c. daje ogólny obraz sytuacji prawnej, w jakiej znajdują się strony czynności prawnej, w sytuacji gdy podważana jest jej ważność.

Warto podkreślić, że w doktrynie prawa cywilnego procesowego przyjmuje się, że powództwo o ustalenie ma charakter prewencyjny (*H. Dolecki, op. cit.*, s. 114). Oznacza to, że jest ono wytyczane w sytuacji, gdy prawo powoda nie zostało jeszcze naruszone, ale zachodzi fundamentalny problem – istnienia i/lub ważności tego prawa. Orzeczenie sądu ma rozstrzygnąć w sposób definitywny, czy prawo to rzeczywiście istnieje. Taka jest funkcja i zarazem cel tego powództwa.

Autor jest prawnikiem, absolwentem Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.	Więcej publikacji na www.iprawo.net.pl .
Prawa autorskie Na artykuł udziela się licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 2.5 Polska http://creativecommons.org/licenses/by-nd/2.5/pl	Wydawca Grupa Interium www.interium.biz